

.....
громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України).-Ф. 1. – Оп. 78. – Спр.19. – Арк. 200.; 12 Там само; 13. ЦДАГО України. -Ф. 1. – Оп. 78. – Спр.48. – Арк. 3-5.; 14. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР за 1944 рік. – С.2.; 15. ЦДАГО України. -Ф. 1. – Оп. 78. – Спр.48. – Арк. 24.; 16. Там само. – Арк. 3-4.; 17. Там само. – Арк. 4.; 18. ЦДАГО України. - Ф. 1. – Оп. 78. – Спр.49. – Арк. 24.; 19. ЦДАГО України. - Ф. 1. – Оп. 78. – Спр.48. – Арк. 27.; 20. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943-1945 рр.). – К., 1995– С. 61.; 21. ЦДАГО України. - Ф. 1. – Оп. 78. – Спр.19. – Арк. 22-23.; 22. Центральний державний архів вищих органів влади України. -Ф. 2. – Оп. 7. – Спр.1665. – Арк. 33.; 23. Там само. – Арк. 40.; 24. ЦДАГО України. - Ф. 1. – Оп. 78. – Спр.48. – Арк. 3.; 25. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943-1945 рр.). – К., 1995 – С. 63.; 26. Там само. – С.64.

Г.М. Стародубець

«ПОВСТАНСЬКІ РЕСПУБЛІКИ» ЯК ОДНА ІЗ ФОРМ УКРАЇНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО ЗАПІЛЛЯ (1943-1945 РР.)

На рубежі тисячоліть одне з пріоритетних місць у суспільствознавчих науках зайняла проблема українського національно-визвольного руху. Її актуальність і багатоаспектність зумовлюють зростаючий інтерес з боку істориків, філософів, правників, соціологів, представників інших наук до всього, що лежить в основі буття української нації. Об'єктивне, неупереджене вивчення даної проблеми дозволить чіткіше окреслити роль і місце українського народу в світовому історичному процесі. Не можна не погодитися з думкою проф. О. Реєнта, котрий стверджує, що «тривалий період бездержавності спричинив атрофію здатності до самоорганізації, творення власних соціальних інститутів, політичних організацій, волі до самоствердження у формі національно-визвольного руху, відсутність лідерів загальнонаціонального масштабу»¹. Саме тому завданням сучасних вітчизняних науковців є очищення вітчизняної історії від тих штучних ідеологічних нашарувань, що спотворювали її суть упродовж багатьох останніх десятиліть.

Події, що сколихнули Україну наприкінці 2004 року, засвідчили високу активність організованого громадянського суспільства. В контексті сказаного як ніколи актуальним видається дослідження проблеми створення та функціонування українського руху Опору середини ХХ століття, ініціатором творення якого у якості окремого політичного інституту виступала не держава, а українська самоорганізована громада.

Актуальність досліджуваної теми посилюється через брак комплексних праць про діяльність повстанського запілля в цілому, та окремих його складових зокрема. Більшість дослідників історії українського національно-визвольного руху зосереджують свою увагу на аналізі збройного протистояння між УПА та іншою, ворожою їй стороною. Майже не розглядаються проблеми, що стосуються джерел матеріально-технічного, фінансово-господарського, кадрового постачання повстанської армії, організації медико-санітарної служби на теренах її діяльності.

Опосередковано питання функціонування повстанських республік у своїх монографіях торкаються такі вчені-історики як Ю. Киричук, А. Русначенко, А. Кентій². Деякі аспекти цієї проблеми дістали висвітлення в документальних збірниках, зокрема у другому томі нової серії Літопису УПА³, який увібрав у себе документи, що зберігаються у фондах державних українських архівів. Досить об'ємну інформацію про діяльність повстанських республік можна відшукати на сторінках опублікованих спогадів учасників та очевидців подій Другої світової війни.

Основу джерельної бази даної проблеми складають архівні матеріали, що зберігаються у фондах державних архівів Рівненської та Тернопільської областей.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб розкрити причини творення та особливості функціонування так званих повстанських республік як однієї з важливих форм повстанського запілля у 1943-1945 роках, визначити як впливали зміни військово-політичного характеру на їх діяльність.

У запропонованій роботі об'єктом дослідження виступає такий унікальний феномен українського національно-визвольного руху середини ХХ століття як запілля УПА. Це

.....
історичне явище дотепер ще не стало предметом наукового зацікавлення з боку вчених-істориків. Проте незаперечним залишається той факт, що кількісні та якісні показники національного руху Опору перебували в абсолютній залежності від стану українського повстанського запілля. Окремі аспекти даної проблеми – термінологічне окреслення означеного поняття, визначення його сутності та структури – розглядалися нами у низці попередніх робіт ⁴.

Паралельно з процесом становлення та розбудови української повстанської армії впродовж 1943 року закладалися основи її запілля. Уже весною на теренах Волині почали формуватися так звані «повстанські республіки», тобто регіони, відмінною рисою яких була повна відсутність контролю над ними з боку окупаційних органів влади. Оскільки вони виконували функції тилового забезпечення армії, – дає підстави класифікувати їх як одну із форм повстанського запілля.

На жаль, у сучасній історичній літературі причинам їх виникнення та функціонування поки що приділено недостатньо уваги. Незважаючи на це, їх діяльність і роль у якості повстанського запілля мали величезне значення для територіального розгортання українського національно-визвольного руху, особливо на Волині. Уже весною 1943 р. своєрідними українськими «республіками» ставали цілі села. Місцем їх розгортання слугували здебільшого важкодоступні лісисті території Волині та Полісся. У цьому регіоні на зламі 1943-1944 років таких територіальних утворень було декілька, зокрема Антонівецька (Крем'янецьчина), Колківська (Луччина), «Січ»(Володимирщина), у Скулинських лісах на Ковельщині та ін.

Ще весною 1943 р. на Волині утворилася так звана «Колківська республіка». Ініціаторами її створення виступали загони УПА, які почали організовувати тут цивільну владу і громадське життя. «У 1943 р. в Колках, а згодом у ближніх селах розміщувався штаб відомого командира Північної групи УПА Івана Литвинчука «Дубового». Командування УПА поступово організовувало адміністрацію і життя «Колківської республіки» Цікаво, що звільнена від окупантів Колківщина знала і таке явище як революційний суд. Головою революційного суду у 1943-1944 роках був виходець із села Старосілля Тихін Регешук, його заступником — односелець Григорій Левренчук, секретарем Андрій Васюхник, а просто членом — Іван Терешко. Історія зберегла й прізвище виконавця вироків революційного суду — уродженця села Старосілля Василя Макаркевича⁵.

Основною ознакою кожної повстанської республіки була наявність (в межах певної території) своєрідного «суверенітету», що виявлявся у неподільному пануванні української влади у вигляді УПА та незалежності від зовнішніх чинників, зокрема окупаційної адміністрації. Зауважимо, що така республіка не існувала ізольовано від зовнішнього світу. Швидше вона виступала своєрідним адміністративним центром регіонального повстанського запілля. Там зосереджувалась основна база продовольчого постачання УПА, медико-санітарного обслуговування, проводилися різноманітні вишкільні курси тощо.

Керівництво українського руху Опору намагалось не обмежувати діяльності повстанських республік рамками матеріально-технічної допомоги УПА. Не менш важливим було завдання легітимізації повстанської влади на якомога ширшому регіональному просторі. Так, адміністративно-політичний вплив «Антонівецької республіки» поширювався на значну територію південної Волині. Представники органів німецької окупаційної влади часто не наслідувалися іти з нею на конфлікт, особливо восени 1943 року. В одному з оунівських документів описано випадок, який яскраво ілюструє тогочасну суспільно-політичну ситуацію, що склалася у даному регіоні: «До лядвірта в Шумську прийшла одна жінка з Онішківцею за дозволом спетлювати пшеницю, на що він їй сказав: «Йди в Антонівці, там є український генерал, який дасть тобі дозвіл»»⁶. Такого роду республіки розглядалися місцевим населенням як «держава в державі» і уособлювали собою українську владу, в якій можна шукати захисту.

З метою ширшого залучення мешканців краю до національно-визвольного руху проводилася активна просвітницько-пропагандистська діяльність. Наприклад в райцентрі

Колки працював клуб, виступав драматичний аматорський гурток, гурток акробаток, організований дівчиною зі Сходу, виступав хор та оркестр. У клубі виступали з доповідями упівські літератори. За два кілометри від Колок, у селі Старосілля, містився видавничий відділ суспільно-політичної обласної референтури. Там працювало сім літераторів і три друкарки⁷. Працювала тут також середня школа. Учителів туди підбирали всіх з вищою освітою і найсильніших. Питанням шкіл відав обласний шкільний інспектор, підзвітний суспільно-політичній референту⁸. На базі Колківської республіки в жовтні 1943 р. оунівське підпілля організувало проведення вчительської конференції, на якій було майже 80 вчителів. Спочатку обговорювалися питання методики навчання. Потім виступив якийсь Гарбузюк, який закликав виховувати дітей в націоналістичному дусі. Перед закінченням конференції кожному видали брошуру «Українознавство», де була вміщена карта Української самостійної держави⁹.

Проте найважливішою функцією кожної повстанської республіки було налагодження безперебійної роботи господарського механізму. Як засвідчують сучасники, «господарчо такий осередок був самодостатній. Млин, пекарня, м'ясарня, кравецька, шевська майстерні служили для його потреб»¹⁰ та для обслуговування цивільного населення. Зокрема в Антонівцях працював млин, яким користувалося мешканці довколишніх сіл. Неподалік, «на хуторі Заліщина була хлібопекарня. Пекли хліб, сушили сухарі. Тут була і масарня, така собі невеличка бойня худоби. Повстанці відбили у німців багато рогатої худоби, яку вони відправляли до Німеччини. Цих корів розмістили в людей і поступово брали на переробку в масарню. Виробляли ковбаси, закривали їх, заливаючи смальцем у бочки, і відправляли у табір. І ще сушили м'ясо. Кості та всі відходи переробляли на мило. ... Овечі шкіри виправляли на кожухи. Була швейна майстерня, а також бондарська майстерня, де робили бочки»¹¹.

Учасник визвольних змагань В. Заведнюк, характеризуючи життя і побут у повстанській республіці «Січ», стверджує, що «при політичному штабі у с. Вовчок функціонувала підпільна друкарня, де випускали літературу та листівки, що розповсюджували по всій окрузі. Тут діяли осередок повстанського обласного зв'язку УПА та розвідувальний осередок ВО «Турів». Крім того — невеликі підприємства»¹².

У рамках можливого розвивалася господарська діяльність у згадуваній нами Колківській республіці. На її території було організовано «виробництво товарів першої необхідності: мила, паперу, воску, медичного спирту та ін. У той час у Колках функціонував пункт по переробці м'яса, молочарня, млин, було відкрито 2 їдальні та шпиталь. Діяла торгівля найбільш ходовими товарами, продуктами — на рівні товарообміну, будь-які гроші були маловартісні. Тютюн давали у газетній упаковці з тризубом і написом «Фабрика тютюну УПА»¹³. «У Колках раз на місяць виходив часопис для партизанів»¹⁴.

Спроби фашистських окупантів знищити такі республіки (наприклад Антонівецької влітку 1943 р.), як правило, зазнавали невдачі. І лише наприкінці жовтня - на початку листопада 1943 р., залучивши велику кількість потужної військової техніки, зокрема авіацію, гітлерівські карателі після впертих боїв ліквідували один з «вільних районів» Волині, відомий під назвою «Колківська республіка». «В результаті німецьких погромів тільки в Колках загинуло близько 800 чоловік: євреїв, поляків, українців. За попередніми даними, ряд сіл (Мар'янівка, Тараш, Старосілля) були спалені, а деякі частково зруйновані (Розничі). Особисте майно, інвентар, зерно, худоба забрані німцями, частина — польським населенням, яке допомагало німецьким карателям в розправі над українцями»¹⁵. Проте повстанський рух мав властивість відроджуватися в іншому місці. «Замість Колківської виникла «Пустомитівська республіка» у Тучинському районі на Рівненщині»¹⁶.

Ефективність таких військово-адміністративних одиниць найбільш повною мірою виявила себе трохи пізніше – на зламі 1943-1944 рр., в період зміни військово-політичної ситуації на Волині. Саме завдяки наявності глибоко законспірованих «республік» повстанці мали можливість проводити вишколи, оперативно готувати відплатні акції на ворога, мати можливість більш-менш тривалого та надійного місця дислокації збройних відділів. Крім

.....
суто «матеріального» аспекту, діяльність повстанських республік слід розглядати і з точки зору формування морально-психологічного клімату в середовищі повстанського запілля. Наявність таких «острівців української влади» вселяла в українське населення віру у непереможність повстанської армії, підтримувала його моральний дух. Як уже зазначалося вище, українське населення регіонів, що перебувало під безпосереднім впливом українського повстанського руху, вбачало в УПА та повстанському підпіллі захисників своїх інтересів. Провідний актив національного руху Опору, в свою чергу, спрямовував максимум зусиль на те, щоб встановити дружні, довірливі стосунки з місцевим населенням краю.

У певний період військового часу, зокрема тимчасової німецької окупації, така форма повстанського запілля була досить дієвою, оскільки дозволяла мобілізувати значні військові сили поза зоною окупаційного впливу. Повернення радянської влади супроводжувалося встановленням тотального контролю над усіма сферами життєдіяльності західноукраїнського суспільства, в тому числі і адміністративною.

Починаючи з весни 1944 року, значною ефективністю вирізнялася антиповстанська боротьба, розгорнута підрозділами радянських спецслужб та військ НКВС. Особливо активною вона була на Волині, де повстанський рух впродовж 1943 - початку 1944 рр. набув найбільшого розмаху та виступав потужним стримуючим чинником відновлення тут радянської влади. Зауважимо, що карально-репресивні органи більшовицької влади не обмежувалися діями проти озброєних формувань ОУН та української повстанської армії. До орбіти їх специфічного інтересу потрапили і цивільні громадяни західного регіону України, котрі співчували або ж просто були запідозрені у цьому.

У якості важливого інструменту свого утвердження нова влада широко застосовувала масовий терор проти місцевого населення, намагаючись легітимізуватись не стільки правовими засобами, скільки методами беззаконня, насаджуючи почуття тотального страху. Для прикладу, у квітні 1944 року більшовицькі карателі дотла знищили с. Антонівці Шумського району, яке мало репутацію «націоналістичної столиці», зорали там землю і посадили ліс¹⁷.

Антонівецька республіка, що існувала впродовж року (весна 1943-весна 1944 рр.), виступала впливовим суб'єктом національно-визвольного руху на теренах південної Волині. Як уже зазначалося, у даний період часу вона була координуючим центром військового, економічного, політичного життя населення даного регіону. Виходячи з цього, більшовицька влада своїм першочерговим завданням поставила її фізичне знищення.

Судячи з оперативних повідомлень відповідних радянських органів, нове місцеве керівництво достатньо було обізнане з військово-політичною ситуацією в регіоні. В одному з таких документів вказувалося, що «з часу роботи районного відділу НКВД з березня 1944 року встановлено, що в с. Антонівці Шумського району перебуває Штаб головного командування Південної групи УПА під керівництвом Енея, який ставив своїм завданням боротьбу проти Червоної Армії і Радянської влади з метою встановлення Самостійної України. Як факт, в цьому бандформуванні в останніх числах квітня 1944 р. нараховувалося 17 куренів, які в тому місяці були сконцентровані на території Шумського району. Прийнятими оперативними заходами... чекістсько-військовими силами дане угруповання було ліквідоване, частину знищено, а частину розсіяно»¹⁸.

Ліквідація Антонівецької республіки значно послабила повстанський рух в південному регіоні Волині, але не означала його повного розгрому. Цьому сприяли, з одного боку, географічні умови — наявність лісових масивів, ярів, хутірська система у багатьох селах, добре замасковані і завчасно підготовлені землянки, а з іншого, суб'єктивні чинники — допомога з боку куркульства¹⁹, тобто заможного селянства. Проте, якщо зішкребти з більшовицької пропагандивної демагогії ідеологічні штампи (на зразок «куркульство»), то з усією очевидністю можна стверджувати, що і повстанські республіки, і національний рух в цілому підтримувала більшість мешканців краю. Красномовним підтвердженням цього слугує інформація з тих же радянських спецдонесень.

Офіційні інформаційні звіти про стан справ у районах, які перебували в безпосередній

близькості від місцезнаходження колишніх «повстанських республік», містять цікаві дані щодо загальних настроїв місцевого населення. Так, у липні 1944 року старший групи, прикріпленої до Антонівецької сільської ради, Науменко В.В. у доповідній на ім'я секретаря Шумського РК КП(б)У зазначав, що «настроєння селян неважне. Єсть до цього часу мужчини, що ховаються в лісах, а призовного віку 1927 року в селі немає жодного на 256 господарств. Окремі господарства не виплачують зовсім державних зобов'язань і антирадянськи настроєні. Наприклад, Романюк Василя одна в сім'ї. Двох її братів в лісі при обласі військами НКВД вбито як бандерівців, чоловіка забрано в лісі при обласі... Жодної кіпи зерна не виконала, молока здала лише 3 л, на танкову колону не внесла жодного рубля. Заявляє, що нічого я не буду виконувати ... Бувший голова сільської ради Кравчук з 256 кіп зерна от поставки здав 10 кіп і жінка заявляє, що немає зерна здати нічого»²⁰.

Зима-весна 1943-1944 р. стали часом посилення збройного тиску на «повстанські республіки» Волині як німецькими окупантами («Колківська республіка»), так і радянськими спецпідрозділами («Антонівецька республіка»). Така ситуація зумовила прийняття восени 1944 р. повстанським керівництвом рішення «зліквідувати всі республіки. Здорова конспірація — найкраща зброя поневоленого народу, що стає на арену боротьби»²¹. Оскільки в цьому регіоні Західної України відновлення радянської влади відбувалося раніше, ніж на решті її території, то місцем творення нових острівців української влади стали Галичина і Прикарпаття.

В працях окремих сучасних істориків знаходимо інформацію про існування тут повстанських республік ще восени 1943 року. Основною причиною їх створення автори вважають необхідність захисту місцевого населення від терору з боку німецьких окупаційних органів влади²². У фондах архівів міститься значна кількість документів, що підтверджує тезу про антифашистську спрямованість національного збройного опору на Галичині: «17 листопада групи «Різуна» і «Чорних Чортів» вели оборонний бій з німцями. Останні втратили 60 осіб убитими»²³, без успіху для німців завершився бій у Чорному лісі, неподалік від Станіслава 11.1943 року²⁴.

Результатом збройних сутичок з гітлерівцями ставало звільнення певної частини території від окупантів. Після таких битв повстанці сходили з гір і утворювали невеликі українські республіки. Так, з осені 1943 року до пізньої весни 1944 р. проіснувала «зимова республіка» в Галицькому районі між Дністром і Лімницею²⁵. П. Мірчук стверджує, що «восени 1943 року вже існували в Галичині «заражені бандами райони» (німецьке окреслення), тобто «республіки УПА» (українське окреслення), що цілковито вирвалися з-під контролю німецької адміністрації. Це мало місце передусім у Карпатах, а далі в Чортківській та Тернопільській округах»²⁶.

Своєрідним острівцем волі у галицькій частині Тернопільщини у 1943 р. сучасники називали Підгаєцький повіт. Тут перебували важливі штаби і командування УПА, адміністративні установи підпілля: військові школи, шпиталі, заготівельні пункти та магазини харчів, зброї і господарського майна²⁷. Центром партизанського руху весною-влітку 1944 р. на Підгаєччині виступало село Шумляни. Як згадують очевидці, «в селі і в лісі будувались великі криївки. Сільські жителі допомагали у всьому — забезпечували харчами, одягом, підтримували морально, вболівали за нашу спільну справу. Як вже перейшов фронт, як тільки в селі появлялись більшовики, селяни відразу давали повстанцям знати. ... Ми виконували велику роботу: збирали і робили запаси харчів для армії УПА, ліки, одяг, займалися зв'язком, організовували вишкіл теренових, медичних сестер. В той час шпиталі розміщувались по хатах. По хатах організовували кравецькі і шевські майстерні. Організовувались вони під керівництвом Михайла Букавина, підпільника з 1941 р. та його однодумців. У кожній майстерні було по кілька швейних машин. Ми були розділені на групи... Ми шили білизну, маски для лікарів і перев'язочний матеріал для поранених»²⁸.

Кількісне зростання української повстанської армії в 1944 році викликало нагальну потребу зміцнення її матеріально-технічної та економічної бази. Найбільш оптимальним варіантом вирішення цієї проблеми і надалі залишалося налагодження ефективної діяльності

запілля та, зокрема, «повстанських республік» як однієї з його форм. Маємо свідчення, про діяльність «повстанських республік», зокрема на Прикарпатті у 1945 році. Так, на Коломийщині «населення жило в «повстанській республіці» — терені, цілком контрольованому повстанцями, де ще не було більшовиків». І лише «у зимові місяці 1945 року енкаведисти вирішили знищити «республіку» гордих гуцулів»²⁹. В середині літа 1945 р. повстанське керівництво видає наказ «негайно ліквідувати «республіки», переходити на роботу чисто конспіративно»³⁰. Головною причиною прийняття даного рішення стало посилення терору з боку радянських спецорганів проти місцевого населення, підозрюваного у співпраці з українськими націоналістами. Збереження «повстанських республік» у легальному статусі загрожувало фізичним винищенням цілих територій (на зразок уже згаданого нами с. Антонівці).

Отже, «повстанські республіки», які активно функціонували на території Волині, Галичини та Прикарпаття впродовж 1943-1945 рр., відіграли важливу роль в українському національному русі Опору. Основними причинами їх творення була необхідність тилового забезпечення української повстанської армії: матеріально-технічного, продовольчого тощо, що дає підстави класифікувати їх як одну із форм повстанського запілля. Їх діяльність значною мірою залежала від військово-політичної ситуації в регіоні: посилення позицій радянської влади звужувало регіон їх поширення аж до повної ліквідації. Існування таких республік є беззаперечним свідченням здатності українського народу до високого рівня самоорганізації у критичні періоди історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.) / Інститут історії України НАН України. — К., 2003. — С.7; 2. Кентій А. Українська Повстанська Армія. - 1944-1945 рр. — К., 1999.; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. — К., 2002. — 519с.; Киричук Ю. Український національний рух 40-50-років ХХ століття: ідеологія та практика. — Львів, 2003. — 464 с.; 3. Літопис УПА. - Нова серія: - Том 2. - Київ - Торонто, 1999. — 723с.; 4. Стародубець Г. Діяльність організаційно-мобілізаційної референтури запілля УПА на зламі 1943-1944 рр. // Питання історії України: 36. наук. статей. Т.7.— Чернівці, 2004.— С.73-78; Стародубець Г. Організація самооборони українського повстанського запілля в другій половині 1943 - першій половині 1944 рр. // Наукові записки Вінницького держ. пед. у-ту ім. Михайла Коцюбинського. Вип. 7. Серія: Історія. 36. наук. праць.- Вінниця, 2004.- С. 61-66. та ін.; 5. Стецюк Г. Чорні дні Волині, або не поставлений пам'ятник. Спогади колишнього зв'язкового обласного проводу ОУН. -Вол.-Волин., 1992. — С.74; 6. Державний архів в Рівненській області (далі - ДАРО). - Р-30, Оп.2.Спр.33.Арк.308; 7. Никончук О. Колківська республіка // Реабілітовані історією: Збірник наукових статей і матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, Луцьк, 5-6 грудня 2002 р. - Луцьк, 2003. - С.101; 8. Шумук Д. Пережите і передумане. Спогади і роздуми українського дисидента політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921-1981 рр.). - К., 1998. - С.135; 9. Никончук О. Колківська республіка... - С.100-101; 10. Петренко Р. За Україну, за її волю // Літопис УПА. - Торонто - Львів, 1997.— Т.27. —С. 188; 11. Мазурчук А. (Вишня). УЧХ в Кременецькому надрайоні // Літопис УПА. «Медицина опіка в УПА: документи, матеріали і спогади. Книга друга» - Торонто - Львів, 2001.- Т.32. - С.125-126; 12. Заведнюк В. Повстанська республіка «Січ»// Шлях перемоги - 2002. - 12-18 вересня - №38; 13. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50 років ХХ століття. -Львів, 2000.-С. 87; 14. Стецюк Г. Чорні дні Волині, або не поставлений пам'ятник. Спогади колишнього зв'язкового обласного проводу ОУН.- Вол.-Волин., 1992. — С.74; 15. Никончук О. Колківська республіка... - С.105; 16. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-років ХХ століття: ідеологія та практика. - Львів, 2003. - С.138; 17. Шанковський Л. УПА на Підгаєччині // Підгаєцька земля. Історико-мемуарний збірник. - Нью-Йорк, Торонто, 1980. - С.248; 18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833.-Оп.1.-Спр.132.-Арк.33; 19. Державний архів в Тернопільській області (далі - ДАТО). - Ф.П.-24, Оп.1.Спр.14.Арк.10; 20. ДАТО. — Ф.П.-24.- Оп.1.-Спр.14.-Арк.15; 21. ДАТО. - Ф.П.-24.- Оп.1.- Спр.17.-Арк. 29; 22. ДАРО. — Ф.Р-30, Оп.2.- Спр.39. - Арк.74; 23. Чоповський М. Криваві події на Західній Україні. 1920-1953 рр. - Львів, 1998.- С.54; 24. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942-1952. Документи і матеріали.. — Львів, 1991. - С.38-39; 25. До зброї. — Підпільна газета політичного відділу УПА.- 1944 р. -Ч.7-8. — С.17-18; 26. Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942-1952. Документи і матеріали.. - Львів, 1991. - С.46; 27. Твардовський П. Підгаєцька земля в огні визвольної боротьби. // Підгайчани в боротьбі за волю України. - Тернопіль, 2000. - С.16-17; 28. Пальчик М. Спомин про друзів по зброї. // Підгайчани в боротьбі за волю України.- Тернопіль, 2000. - С.585; 29. Забілий Р. Нарис історії куреня «Скажені»// Український визвольний рух. Збірник 1. - Львів, 2003. - С. 142; 30. ЦДАВО України. - Ф. 3836.- Оп.1.-Спр.67.- Арк.105.